

Poolsaksa luule kui baltisaksa rahvaluule

Schanno ja ta sõprade seiklused

REET BENDER

Pärast Teist maailmasõda 1948. aastal Saksamaal Marburgis ilmumist alustanud baltisaksa kuukirja *Baltische Briefe* 1951. aasta juulinumbris avaldas Harry Schiller¹ artikli „Schanno bleibt treu” („Schanno jääb truuks”), kirjutades järgmist:

See oleks küllap suur tegemata jätmise patt, kui me vana hansalinna Riia juubeliaastal ei mõtleks ka „Schanno von Dinakantile”, ja võiksime hästi ette kujutada, kuidas see *Dinakant bei Brickende*² märjukeseröömus filosoof ja juhuluuletaja kibedat kaebtust tõstaks, öeldes näiteks nõnda: „Hät keiner denn an mir gedacht, Wenn Jubiläum man jetzt macht! Was ist denn das fir Rigasch Fest, Wenn Schanno man zu Hause läßt?”³ [...] Tema sünniaasta on kadunud aegade hämusse, seltskonnakõlblikuks sai ta aga igatahes alles siis, kui huumoriküllased balti jutustajad Rudolf von Seubert ja N. Seemann von Jesersky ta oma hoole alla võtsid. Loendamatud tuntud ja ka anonüümsed autorid on tal seitsaadik samuti kõnelda lasknud ja see oli Otto Bongisteene, kes 1948. aastal oma brošüüris vähemalt osa neist värssidest, mida küllap ehtsa rahvaluulena vaadelda tohib, kokku koondas ja nõnda unustusehõlmast päästis. (Schiller 1951: 5)

Käesoleva artikli keskmes on baltisaksa kirjanduse üks allžanre, humoristlik poolsaksakeelne luule (sks *halbdeutsche Dichtung*) eriti selle lõppfaasis pärast Teist maailmasõda ja selle üks peategelasi, Schanno von Dinakant uusrahvaluulise kollektiivse ja autori(te)st prii tegelaskujuna kajastamas baltisakslaste eneserefleksioone möödunud sündmustele ja hetkeolukorra kokkuvõttena. XIX sajandi baltisaksa literaatide viljeldud, segakeelse kunstluulena ja nn poolsakslaste ehk kadakate (väikesakslaste) keelepruugist alguse saanud poolsaksa poeesid hakkasid oma elukaare lõpus ilmutama rahvaluulelisi jooni. Baltisaksa luule ühe osa iseloomustamisel on esile tõstetud selle laenulist iseloomu: see võttis kodutunde tekitamisel ja avardamisel inspiratsiooniallikana appi eesti ja läti rahvaluule ja -pärimuse (vt Lukas 2009, 2011). Samal ajal tekkinud poolsaksa luule kohta võiks küsida: kas sellest sai

¹ Harry Theodor Schiller (1902–1962) oli pärit Riist, õppis õigusteadust ja töötas ajakirjanikuna mitme Riia saksa lehe juures, avaldades elliptilise pseudonüümi Hatschi all satiirilisi följetone. Pärast sõda oli ta Husumer Tageszeitungi peatoimetaja ameti kõrvalt *Baltische Briefe* püsiautor ning tegev baltisaksa organisatsioonides.

² Daugava jõe saksakeelne nimi on Düna, sellele vastav vanem eestipärane nimi Dūina ja läti-pärasest poolsaksa keeles ü-hääliku puudumisel Dina; *Dinakant bei Brickende* tähendab 'Düna-kandi sillaotsa juures'.

³ 'Kas siis mitte keegi ei mõelnud minu peale, kui praegu juubelit peetakse! Mis Riia pidu see üldse saab olla, kui Schanno koju jäetakse?'

lõpuks – või kogunisti pärast lõppu – baltisaksa päris oma rahvaluule, eesmärgiks samasugune kodutunde tekitamine ja avardamine?

Artiklis antakse esmalt ülevaade poolsaksa keelest, poolsaksakeelse luule tekkest, arenguloost ning uurimisseisust, vaadeldes seda kultuuriloolise, mitte aga lingvistilise nähtusena. Edasi vaadeldakse Schanno von Dinakandi tegelaskuju kujunemist ning muutumist teatavaks baltisaksa identiteedi kandjaks ja hääletoruks ning koduigatsuse kanaliseerimise objektiks. Vaadeldes ümberasumise ning Teise maailmasõja ajal ja järel kirja pandud ja käibel olnud poolsaksa luulet, mille üks peategelane Schanno oli, heidetakse esmane pilk ühele seni laiemalt tundmatule allikale: 1948. aastal Lääne-Saksamaal ilmunud Otto Bongi omakirjastuslikule Schanno-luuletuste kogule (Bong 1948) ja selle variantidele.

Keelest ja (rahva)luulest

Poolsaksa keel oli üks baltisaksa keelepruugi allvariante. Paul Ariste on toonud poolsaksa keele kreoliseerunud keelevariandi näiteks, mida eestlased tarvitanud suhtluses sakslastega:

Sakslased kutsusid seda keelt *Halbdeutsch*, s. o. *poolsaksa keel*. See nimetus on käigus ka rahvusvahelises keeleteaduslikus kirjanduses ja on eelistatavam kui *kadakasaksa keel*, sest *kadakasaks* tähendab meil ühemõtteliselt rahvuslikku renegaati. Poolsaksa keel polnud omane üksnes kadakatele, see oli omal ajal küllaltki ulatuslikult tarvitusel. Usutavasti oli juba keskajal ja uusaja alguses eestlasi, kes sakslastega rääkides tarvitasid eesti keele sugemetega alamsaksa keelt. [...] Poolsaksa keel oli meil ajalooliselt tingitud nähtus, nagu seda üldse on kreoliseerunud keeled. Ta taandus koos saksa keelega meie avalikust elust. (Ariste 1979: 403, 406)

Vanal-Liivimaal kõneldi hansaruumi *lingua franca*’na keskalamsaksa keelt. Selle baasil kujunes XVIII–XIX sajandiks ülemsaksa murretest ja kohalike kontaktkeelte mõjusfääris ning pideva sisserände kontekstis välja baltisaksa keel (vrd Schlau 2000: 18). Baltisaksa sõnaraamatut (BSS) 1920-ndate algul koostama asunud Oskar Masing (1874–1947) defineeris XX sajandi algupoolel baltisaksa keelt kui murdelise varjundiga ülemsaksa kõnekeelt (sks *Umgangssprache*), millel on „häälduses, vormistikus, süntaksis ja sõnavaras siiski selgelt äratuntav regionaalne varjund” (Masing 1923: 83). Kuna aga puudus saksakeelne talupoegkond nagu Balti provintsidele lähimal saksa keeleruumi alal Ida-Preisimaal, siis ei saa rangelt võttes baltisaksa keelt dialektiks nimetada, kuigi seda vahepealsed baltisaksa autorid on tihti ja muu hulgas pragmaatilistel kaalutlustel teinud. Baltisaksa keel oli valdavalt ühiskonna ülemkihtide kõnekeel, mille käsitus- ja uurimisloo alates XVIII sajandist kuni 2014. aastani leiab baltisaksa keele annoteeritud bibliograafiast (Balode jt 2016). Olemas on ka eesti-keelne lühiülevaade baltisaksa keelest ja mitmekeelsusest niinimetatud kolme kohaliku keele näitel (Bender 2021). Kahe maailmasõja vahel uuris mitmekeelsust Eestis baltisaksa kooliõpilaste näitel Andreas von Weiss (1954; 1959), viimastel aastatel

on käsitletud seda baltisaksa anekdootide (Jänes 2024) või eri kirjandusteoste varal (Jänes, Saagpakk 2021). Paul Johanseni ja Heinz von zur Mühleni (1973) klassikaline kirjeldus Liivimaa keelte sotsiaalsest struktuurist kesk- ja varauusaegses Tallinas kehtis põhijoontes sarnasena kuni tsaariaja lõpuni. Nii olevat ülemkihid rääkinud puhtamat ja paremat saksa keelt kui kesk- ja alamkihid kuni nn väikesakslaste (*Kleindeutsche, Kleinbürger*) ja saksa keelt väga loovalt purssivate poolsaksakeelsete nn kadakasakslaste (*Halbdeutsche, Kaddikdeutsche, Wacholderdeutsche*) kihini välja. Keelte alumise kihistuse moodustasid keskajal mitesakslased ehk *Undeutsche* (eestlased ja lätlased). Nagu edaspidi näeme, kanti mõnes hilisemas tõlgenduses puuduva saksa talupoegkonna roll – vähemalt, mis puudutas rahvaluule või -laulu küsimusi – üle väike- ja poolsakslaste kihile.

Ärkamis- ja venestusajal ning tärkavates rahvuskirjandustes tekkis saksastumisele alternatiive, poolsaksa keelepruugist sai eesti *resp.* läti rahvuslikus narratiivis pilamise sihtmärk. Nagu Walter von Wistinghausen (1954: 5) oma poolsaksakeelses luuleraamatukeses nentis: „poolsakslased on eestlaste rahvuslikust ärkamisest alates hakanud välja surema”. Eesti kirjanduses on tõenäoliselt tuntuim kadakasaksa keelepruugi näide August Kitzbergi novell „Veli Henn”, kus Kniks-Mariihen ehk talutüdruk Mari on mõne linnas veedetud kuuga juba sakslaseks saanud, rääkides ainult „puhast saksa keelt” ehk eestipärast poolsaksa keelt. Talle sekundeerib mõisa-teenijatest agraareliidi esindaja madam Muru. Läti kirjandusloost on võrdväärse kujuna tuntud Reinis ja Matīss Kaudzīte romaani „Mērnieku laiki” (Kaudsit, Kaudsit 1879) uhkeldava poolsakslase Švaukstsi tegelaskuju, kes kõneleb lätipärast poolsaksa keelt. Omaette uurimust vääriks tema repliikide kolmikvõrdlus, kui võrd romanist on olemas nii saksa- kui ka eestikeelne tõlge.⁴

Samas ei saa väita, et haritumate ja seisuslikult kõrgemal positsioonil olivate keelepruuk, see n-ö päris baltisaksa keel oleks ilmtingimata ja alati palju saksapärasem ja puhtam olnud. Mitmekeelses argikeskkonnas, kus mitesakslased olid enamuses ja ülemkihtide lapsed esimesed eluaastad tihtilugu kohalike teenijate seltsis veetisid, õppides esimesena ära pigem eesti või läti keele, oli kohalike keelte oskamine mingisuguseski osas tarvilik (vrd Bender 2025: 759–763). Või siis kui alamad seisused purssisid saksa keelt, kõneldi nendega parema mõistetavuse huvides mingis osas samaladset murrakut. Juba XVIII sajandil märkis Hupel väike- ja poolsakslaste keelepruugist kõneldes, et ka kõrgemate seisuste esindajate keelepruuk on üsna kirev, „pööbellik” ning kohalike sõnadega pikitud: „Nii võib kuulda maal koguni isikute suust, kes mitte pööbli, vaid koguni haritud inimeste klassi kuuluvad, et nad näiteks ütlevad: „er fuhr mit einem Wa n k e r in den K a s i k u m M a r j a d z u sammeln”” (ta sõitis vankriga kaasikusse marju korjama, Hupel 1795: XIX). Ilmekalt on koduõpetajate pedagoogilisi vaevu oma õpilaste puhta saksa keele nimel kirjeldanud baltisaksa kirjanik Otto von Taube (1944: 163), kes esimestel eluaastatel tundis end eesti keeles kodusemalt kui saksa keeles. Kooliõpetaja Carl Hoheisel (1860: 5) nentis aga kibedusega, et baltisaksa koolinoorsoo saksa keeles valitsenud „Paabeli segadus, milles kool suudab suurt vaeva nähes mõningat korda luua, kuid mida harva õnnestub täiesti

⁴ „Maamõõtjate ajad” (1959) Karl Abeni tõlkes ja „Landvermesserzeiten” (2012) Valdis Bisenieki tõlkes.

kõrvaldada”, pidades puhta saksa keele suurimateks vaenlasteks kohalikke keeli ja prantsuse keelt. Võib küllap nentida, et igapäevase keelekasutuse poolest leidis ilm- selt igas korralikus baltisakslases ka suti keele poolsakslast.

Ja kui juba sotsiaalse redeli ülemisel pulgal asuvat baltisaksa keelt ei saa päris lahus hoida mittede sakslaste ja poolsakslaste keelest, siis on seda keerulisem teha pool- sakslasest redelipulga võrra kõrgemal asuvate väikesakslaste ehk nn lihtsa mehe keelepruugiga (vrd Plath 2011). Kuidas eristada seda poolsaksa keelest? On proo- vitud poolsaksa keelt defineerida ja tüpologiseerida ning tõmmata piirjooni selle ja väikesakslaste keelepruugi vahel (nt Mitzka 1923; Stammeler 1922; Kiparsky 1936; Stegmann von Pritzwald 1952), kuid need on siiski jäänud ähmasteks ja täit selgust pole. Nagu on nentinud Vahur Aabrams, ei võimaldanud „poolsakslaste paiknemine varju ja valguse vahel seda keelelist nähtust fikseerida, kuivõrd ka nende positsioon oli sarnaselt kogu Balti provintside ühiskonnaga pidevas muutumises” (Aabrams 2023: 804).

Georg Julius von Schultz (Schultz-Bertram, Dr. Bertram), „unistajakalduvusega” *Halbdeutsch*’i entusiast (Undusk 1992: 587) pidas poolsaksa keelt kui baltisaksa ja eesti *resp.* läti keele „sohilast” oma poolsaksakeelsete luuletuste kogu (1869) eessõnas hoopis Balti provintside tulevikukeeleks:

Aga mina tahaksin sellele lapsele hüüda: ära häbene ennast, kõnele nagu sa oskad ja peab. – Ja kes teab, mis tulevik sellele lapsele on määratud? – Ehk saab see keelemurre siis, kui vanemkeeled on kadunud, kord Läänemereprovintides valitsevaks. Oma sellises tänases vormis oleks see kole! Aga ta on arenemisvõimeline – tal on tulevikku. Poolsaksa keel näib ebameeldiva ja madalana, kuna isikud, kes seda kasutavad, veel harimata seisusesse kuuluvad. Siiski on selles silmanähtavalt olemas elemendid, mis on vajalikud hästikõlava murde jaoks. (Bertram 1869: 2–3)

Kui poolsaksa ja väikesaksa keelepruugil on keerulisevõitu vahet teha, siis ei maksa ehk poolsaksa luulet – samamoodi nagu ka poolsaksa keelt – liialt tõsi- lingvistiliselt analüüsima ja tüpologiseerima hakata. Poolsaksa keeles kui keelelises vahekihis olid XIX sajandil käimas aktiivsed sulandumisprotsessid ja see oli „väga venivate piiridega, ka ajas kiiresti teisev fenomen” ning „ei maksa loota, et kõik *Halbdeutsch*’i kasutanud kirjamehed võtsid näiteks sõnavara osas täpset mõõtu oma autentsest sotsiaalsest ümbrusest” (Undusk 1992: 588). Eriti XX sajandil valminud luuletuste puhul tuleb tõdeda, et tegu oli individuaalsete, teatud tüüpilisi ja seega ära- tundmiskeefi tekitavaid jooni ilmutavate konstrueeringutega, loomingulise keele- seguga *à la* Karl Martin Uhhuu Tohuvabohu saare murrak (Keem 1987). Lisandusid erinevused keelealati: tuleb eristada eesti- ja lätipärast poolsaksa luulet, kuhu mõle- masse viskas sisse vene, aga kohati ka baltisaksa keeles samavõrra levinud prantsuse keele elemente. Guido Eckardt (1904: 35) nendib oma pajatuses kohaliku saksa keele eripärast, et eestlase jaoks olnud saksa keel vähem suupärane kui lätlase jaoks, nii et eestipõhjaline *Halbdeutsch* olnud iseloomulikumate joontega kui läti oma. Pool- saksa luule kui kirjandusliku fenomeni puhul polegi oluline, kas tegu on puhta pool-

saksa- või väikesaksakeelse luulega. Kas ja kuidas oleks neil võimalik vahet teha – ja kas see oleks, kui eesmärgiks pole lingvistiline analüüs, üldse vajalik?

Dr. Bertrami teos on Jaan Unduski (1992: 591) sõnul saksa ja eesti kirjanduse tekstisistest kokkupuudete haripunkte, kus „kakskeelsus kui eluliselt või eetiliselt pealesunnitud valik ei mängi [...] enam märkimisväärset rolli, kakskeelsus on üht-akki lihtsalt ehtbaltilik loomingulise vabaduse märk”, „vaba esteetiline eluavaldus”:

M. Kalda on [...] analüüsinud Malmi „Pölsamaa sõprust” kui makaroonilise, s. t. segakeelse poeesia näidet, mis üldplaanis ei tekita muidugi vastuväiteid, niivõrd kui selles tehakse panus sotsiaalse poolkeelsuse jälgendamisele või n.-ö. loomingulisele keelesegule. Ent küsimus seisneb selles, mil määral, millises ulatuses on *Halb-deutsch*-luule igal konkreetsel juhul makarooniline ja mil määral „lihtsalt” baltisaksakeelne, olgugi siis, et selle keele madalstiilne esindaja. (Undusk 1992: 589)

Nagu näha, pälvis poolsaksa keel sakslaste huvi – ja seda nii praktilisest kui ka teoreetilisest vaatenurgast. Praktiline ehk luuleloomeline huvi leidis väljenduse trükisõnas XIX sajandi algupoolel. Keeleteaduslikult oli poolsaksa keele olemasolu küll juba Hupelist alates ära märgitud, kuid seda hakati koos teiste rahvalikumate keelekivistustega pragmaatiliselt väärtustama alles XX sajandil, kus seda toetas ka muutunud ideoloogiline hoiak. Juhtivad baltisaksa ringkonnad püüdsid pärast 1905. aasta revolutsiooni hõlmata saksa asja ajamisse võimalikult kõiki sakslaste kihte, teiste hulgas ka senisest poliitilisest ja kultuuritööst eemale jäänud väikesakslaste kirjut seltskonda, mida võiks tõesti nimetada kaheteistkümnendal tunnil appi võetud „eneseturgutusvahendiks” (Undusk 1992: 588). Üks selline keskne organisatoorne meede oli saksa ühingute (*Deutsche Vereine*) asutamine, mida on oma memuaarides valgustanud näiteks nii Eduard von Stackelberg (2017) kui ka Oswald Hartge (2021). Uus tähelepanu sai väike- ja poolsaksa keelepruugile osaks pärast Esimest maailmasõda seoses baltisaksa sõnaraamatu koostamisega (Bender 2009). Sellest perioodist pärineb ka järjekindel baltisaksa keele dialektiks nimetama hakkamine. 1930-ndate teisest poolest alates tärkas Saksamaal ühtäkki huvi siinsete sakslaste vastu, neid toetati rahaliselt ning võeti sealse murdesõnaraamatute võrgustiku liikmeks (Bender 2009). Nüüd sooviti keelenäiteid koguda ning uurida keelekasutust kogu spektri ulatuses, mis alles nii moodustab tervikliku „keelelise varanduse selle parimas tähenduses”, nagu rõhutas Masingu kolleeg ja kaasvõitleja, Riia muinasteaduste seltsi ning sõnaraamatutoimkonna esimene esimees Hermann von Bruiningk (Bruiningk jt 1921a: 6), pidades oluliseks ka rahvaluulelist ja argikultuurilist poolt. Toimikond seadis eesmärgiks „koguda kõike, mis omapärast koduses ja kõnekeeles, käsitööliste, õpilaste ja üliõpilaste keeles elab, ka tähenduse, häälduse, rõhu, grammatika või lauseehituse poolest tähelepanuvääriv on” (Bruiningk jt 1921b: 89). Riia ajalehes *Rigasche Rundschau* avaldatud sõnaraamatutöö alustamise üleskutses nimetati ka Schannot otse nimepidi: „Meie „Düünakandis” avaneb uus, kuid paljudele meist vana tuttav maailm. Seal võib ka „Schanno von Dinakant” sõna saada ja peab saama, võib kiruda ja põhjata, nii nagu talle harjumuspärane on. „Pirts-peen” ei tohi keeleuurija olla, ükski jämedus ei tohi tal kahe silma vahele jääda. Ka on meie baltisaksa

keelel nii palju õrna ja kaunist pakkuda, et meil ei tarvitse sääraseid metsikuid võsuid peita.” (Bruisingink jt 1921a: 5)

Aastakümnetega jõuti koguni niikaugemale, et 1958. aastal, mil sõjas hukka saanud sõnaraamatukogu hakati taastama, nentis sõnaraamatuga alustamise aastal Riias sündinud ja seelses klassikalises saksa gümnaasiumis küllap ka Masingu õpilane olnud kohanimeuuriija Wolfgang Laur (1921–2009): „Nüüd saab mõista, et keeleteadlast huvitab palju enam meie väikese rahvakihi väidetavalt „vale” ja „harimatu” saksa keel kui haritud ülemkihi keel” (Laur 1958: 205).

Baltisaksa sõnaraamatu koostaja Oskar Masing uuris ka baltisaksa (uuemat) rahvalaulu, avaldades 1930. aastatel kaks kogumikku. „Volkslieder aus neuerer Zeit” (Masing 1934) sisaldas kümmet rahvalikku laulu, ühes meloodiate ja eri tekstivariantidega XVIII sajandist alates. Need olid eesti kultuuriruumiski XIX sajandil ja hiljem laialt levinud kurbliku sisuga rahvaballaadid. Masingu avaldatud näidetes olid nende tegelasteks näiteks jääger või ritter Ewald, Eduard, Edmund või Hugo ja tema südamedaam Ida, Lina või Wilhelmina, lugu lõppes enamasti kas surnuaial või kloostriis. 1937. aastal ilmunud uurimus XIX sajandi baltisaksa rahvalaulust (Masing 1937) ei olnud enam võrdlev allikapublikatsioon, vaid 113 laulu, sealhulgas baltisaksa üliõpilaslaulude, mitmekülgne analüüs. Palju näiteid pärines Walter Andersoni kogust. Masing (1937: 69) selgitab eessõnas, et baltisaksa rahvalaulude alalhoidmine, säilitamine ning edasikandmine käis Baltikumis peamiselt madalamate ühiskonnakihtide („käsitöölised, väikekaupmehed, õmblejannad, [...] mõisavalitsejad, mõisarentnikud, alametsnikud, maamõõtjad, möldrid, kõrtsmikud, köstrid, koolmeistrid, virtinad”) toel ja seda põhjusel, et Baltikumis saksa talupoegkond peaaegu puudunud. Masing tõstab esile väikesakslaste tähendust, keda „toonase „ülemkihi” hariduskõrkus halvustavalt, paremal juhul üleolevalt” võttis kokku koondnimetuste „*Knoten* [’matsid’] ehk *Kleindeutsche*, väikesed inimesed” all. Masing (1937: 95) rõhutab, et Baltikumis polevat maa ja linna vahel kontakt kunagi katkenud ja samamoodi püsunud kontakt ülem- ja alamkihtide vahel. Ta nendib, et ka „nõudlikumates ühiskonna- ja haridusringkondades” olid levinud rahvaballaadid, mis parodeerisid poolsaksa keelepruuki, mida võib nimetada poolsaksa luuleks ja kus ülemkiht ise, harimatute väikesakslaste ning saksa keelt purssivate eestlaste ja lätlaste keelepruugi üle muiates seda karikeeris ning end sellega amüseeris (vt Masing 1937: 75–76). Ehk siis omistati enam-vähem tagantjärele vaates sellele sotsiaalselt liikuvale vahekihile kõrgemate seisuste ning pool- ja mittedakslaste vahel parema puudumisel talupoegkonna omadused ja roll. Kui eestlastel romantiseeritult tagasi lätete juurde igatsedes „ainult parsil elab luule, ainult vommil sigib suur idee” (Vilde 1913: 52), siis baltisakslaste idee ja luule elasid algupärasust otsides või kohati koguni seda natuke ihaledes mõisavalitseja, möldri ja käsitöölise majas. Ja ikkagi – kuna väike- ja poolsakslaste eraldusjoon oli väga ujuv, siis küllap võib tagantjärele ka kadakaid servapidi baltisaksa „rahvaks” pidada. Siit ongi ainult sammuke poolsaksa luuleni, mis oma arengu viimases etapis muutus baltisaksa rahvaluuleks ja koguni üheks baltisaksa identiteedi kandjaks.

Poolsaksakeelse luule algusest

Poolsaksakeelse luule ja selle tuntuimate autorite Jacob Johann Malmi, Dr. Bertrami, Arthur Ustali ja Rudolf Seuberlichi senised põhjalikumad käsitlused on peamiselt vaadelnud poolsaksa luule n-ö klassikalist perioodi XIX sajandil ja varasel XX sajandil. Seda on tehtud kas karnevalilikkuse võtmes (Aabrams 2007; 2023) või uuritud poolsaksa luulet ajaloolis-argikultuurilisest (Redlich 1937), lingvistilisest (vt nt Ariste 1979, 1981: 70–76; Lehiste 1965) või kirjanduslikust aspektist (Kalda 2000). Algust on tehtud ka Schanno tegelaskuju arenguloo visandamisega (Bender 2023). Teise maailmasõja järgne poolsaksa luule on käsitlemist leidnud Walter von Wistinghauseni loomingul (1954) näitel (vrd Aabrams 2007, 2023).

Alguse sai baltisaksa poolsaksakeelne luule XIX sajandi esimesel poolel, mil seda saksa-eesti-läti-vene-ja-kes-teab-mis-segakeelset humoristlikku luulet hakkasid viljelema baltisaksa literaadid. Esimene autor, kes selles žanris kirjutama hakkas, oli Jacob Johann Malm, kelle 1818. aastal valminud „Oberpahlsche Freundschaft” (vt Malm 1961) sai enneolematult populaarseks ning levis anonüümselt ja käsikirjaliselt, ilmudes trükkis alles 1857. aastal autori nimega. Eespool nimetatutele lisaks viljelesid XX sajandi algul poolsaksa luulet Bernhard Semenow, Nikolai Seemann von Jesersky ja Walter von Wistinghausen. Wistinghausen kirjutas oma luuletused mõisavalitseja Pirki seiklustest küll alles pärast Teist maailmasõda, kuid paigutas tegevusaja Esimese maailmasõja eelsesse aega.

Nagu Oskar Masing möönis, olid poolsaksa rahvaballaadid ülemkihtide seas levinud. Poolsaksa luule parimad tsitaadid käibisid baltisakslaste seas ka pärast ümberasumist samaväärseina kõnekäändude ja kirjandustsitaatidega, kinnitab Robert von Lemm (1955: 9) oma arvustuses Wistinghauseni Pirki-poesidele: Malmi „killud on baltisakslaste seas elavas kasutuses”. Undusk tõdeb sellele viidates, et „ilmselt pidi „Põltsamaa sõprus” peegeldama mingeid kogu balti seltskonnale hästi mõistetavaid elutundelisi erijooni” (Undusk 1992: 588). Seda kinnitab asjaolu, et lisaks poolsaksa luulele olid baltisaksa kultuuris käibel ka poolsaksa anekdoodid (Schroeder 1943), proosavormis tekste leidis samuti poolsaksa luulekogudes (nt Seuberlichil, Bertramil). Poolsaksa kirjandustraditsiooni eksistents nii luule- kui ka proosavormis vastas ilmselt millelegi olemuslikule baltisaksa elutunnetuses. Ja nagu nendib taas Undusk (1992: 589): nimekas baltisaksa ajaloolane, Riias pärit Reinhard Wittram teadis, mida kirjutas, kui arvas, et mitte ainult juudid või eestlased ei pea eneseirooniat oma naljasoone tugevuseks, vaid ka baltisakslased.

Poolsaksa luule humoristlikuks meelisžanriks originaalloome kõrval olid üldtuntud (saksa) luuleklassika adapteeringud poolsaksa keelde ja olustikku. Palju kirjutati selliseid poolsaksa töötlusi, põimides madalat ja kõrget nii sisult kui ka keeleliselt, näiteks Johann Wolfgang von Goethe, Ludwig Uhlandi, Carl Theodor Körneri, Heinrich Heine või Gottfried August Bürgeri ballaadide tekstidele (vrd Usthal 1903). Ustali ümberluulendusi, aga ka originaaltekste koondava luulekogu pealkirigi „Goethe, Bürger, Uhland und ander’ in halbdeutsche lustige Zunge gesungen von Arthur Usthal” viitab adaptatsioonidele. Iga luuletuse juures on antud viide originaali autorile, kuid mitte konkreetsele luuletusele, mis ilmselt üldtuntuse tõttu

viidet ei vajanudki. Nii on Usthali kirjutatud poolsaksa variandis Goethe kuulsast „Nömmeroosikesest” (Usthal 1903: 25–26) säilitatud küll värsimõõt ja rütm, kuid sisu on uus: lille imetleva poisi asemel imetleb uusvariandis murdvaras rahakappi („Sah ein Dieb ein Geldschrank stehn, / Geldschrank mit feste Thüre”), lubades ukse lahti murda. Poolsaksakeelsusele viitavad Usthali variandis tegelikult vaid kõrvalekalded grammatikas, mitte aga leksika: „mit feste Thüre” *pro* „mit fester Thüre” (‘tugeva uksega’); „in Nacht” *pro* „in der Nacht” (‘öösel’); „mit seine Blendlaterne” *pro* „mit seiner Blendlaterne” (‘salalaternaga’).

Tuntud oli ka Ludwig Uhlandi (1787–1862) looming ning tema ballaad „Des Sängers Fluch”, mis eesti keeles on tuntud rahvaliku lauluna „Kaks laulijat”. Selle ballaadi luulendas Usthal ümber „Leierkastimehe needuseks” („Leierkastenmann seine Fluch”, Usthal 1903: 47–51), paigutades tegevuse lossi asemel Nömme trahterisse Tallinna lähedal, kus kuninga, kuninganna ja trubaduuride asemel teotsevad „kõrtsmik”, kõrtsimamma ja leierkastimees ahviga, kellele antakse korraldus olla tragi ja tantsida nagu parun („sei traggi, liebe Sohn! / Mach uns nu ja nich Schande und tanz wie ein Baron”). Ahvi singiga söötmisest tekkinud tüli käigus saab ahv surma ja leierkastimees neab kõrtsi ära, et sinna keegi enam Tallinnast napsi võtma ei tuleks: „So daß kein Revalenser dein Krug nicht mehr besucht!” Uhlandil jääb loss varemeteks pärast seda, kui noor laulik armukadeduse tõttu tapetakse. Ent Nömme trahteril läheb paremini ja taevas ei võta leierkastimehe needmissõnu kuulda: trahter ehitatakse veel suuremaks ja tallinlased tulevad endiselt väljasõitudele, ostes „Schnaps, Thee, Kaffee, Kwas, Limonade, Bier” (‘napsi, teed, kalja, limonaadi, õlut’). Siiski valitseb maailmas teatav õiglus ja kõrtsirentnikku tabab saatuse kättemaks: „Bloß, wer vor lange Jahren es hätte arendiert, / starb kürzlich, letzte Winter – er wurde opperiert” (‘ainult, et see, kes paljude aastate eest selle rendile võttis, / suri hiljuti, mullu talvel – teda opereeriti’).

Ilmselt vastas ballaadi retseptisioon samuti millelegi väga olemuslikule baltisaksa romantilise idealismiga pikitud pragmaatilises elutunnetuses, arvestades baltisaksa luule ballaadilembust (Lukas 2012), mis sai poolsaksa ümberluulendustes karnevalilikkuse võtmes (vrd Aabrams 2023) uue kuju. Pole nähtavasti vale oletada, et neid luuletusi sellisel uudsel kujul – nagu nende originaalegi – tõesti lauldi, sest originaalluuletused on valdavalt viisistatud ja uusversioonides on säilinud laulmise eelduseks tarvilik rütm ja meetrum. Seda enamgi, et luuletuste ümberpanijad isegi olid mitmekülgsed loojad ja näiteks Rudolf Seuberlich oli tuntud libretisti ja heliloojana.

„Nömmeroosikesest” ja Uhlandi laulikute-ballaadist on olemas teisigi poolsaksa adapteeringuid, autoriks Riias tegutsenud ja Schanno üheks ristiisaks olnud Nikolai Seemann von Jesersky (1851–1921). Tema teoses „Dinakantsche Geschichten in Gedichten” (1904, 1913) ilmunud poolsaksa „Nömmeroosikesest” („Haideröschchen”) kohta on märgitud, et see on *ibersetzt* (‘tõlgitud’), ja see on paigutatud kuskile Düüna silla juurde. See, mis Goethel on öeldud läbi lillede, saab Jeserskyl toksilise maskuliinsuse tingimustes teoks: peategelane saab „weiß un scheen” *Mätchen*’ilt (‘valgelt ja ilusalt neiu’l’) matsuga musu kätte (Seemann von Jesersky 1913: 49). Uhlandi ballaadiga on lugu veel traagilisem. Jesersky variandis toimub tegevus samuti kõrtsis, mille lõpp on aga kurb: kõrts läheb põlema ja pärast „pasarnikute” (*Puscharniks*

'tuletõrjujad') lahkumist on kõrts sarnaselt lossiga saanud ahervaremeks, millest on vaid korsten kurvalt püsti. (Seemann von Jesersky 1913: 74–78)

Schanno sünd ja elukäik

Poolsaksa luule üks tuntumaid tegelaskujusid, Riias nn Düüna-kandist pärit „lihtne mees” Schanno *alias* Jeannot ühes oma naise Lina ja sõprade Willumiga ning teistega ilmus kirjandusse XIX sajandi lõpul ja temast sai enne Esimest maailmasõda populaarne kupletekstide tegelane. Kahtlemata oli ta poolsaksa luule kõige elujõulisem ja pikaajalisem tegelaskuju. Pärast baltisaksa kogukonna elu pöördeliselt muutnud ajaloosündmuse Schanno emantsipeerus, võttes kahe sõja vahelises baltisaksa ajakirjanduses sisse narri positsiooni, asudes nii luule- kui ka vestevormis vaatlema päevakajalisi sündmusi ja suundumusi. Riia saksa lehtedes ilmus koguni Schannokoomiks. Eesti kultuuriloos võiks hilist Schannot võrrelda Kärna Äрни või Elisabeth Jõhviga või varasemast näitleja Mari Möldre (1890–1974) Joosep Tootsi tegelaskujuga, kes vestelis-naiivses stiilis ilmaelu ja poliitikat kommenteeris ja kelle suupruukimise pärast Möldre pea iga valitsuse ajal kinni istus või karistust kandis.

Teise maailmasõja ajal ja järel säilitas Schanno oma narripositsiooni, omandades aga teataval määral ka baltisaksa identiteedi kandja rolli. Argisem päevakajalisus oli asendunud pöördeliste sündmustega, mida Schanno endises stiilis tabavalt ja humoorikalt kommenteeris, reflekteerides baltisaksa kogukonna tundeid ja mõtteid. Selles arengus kristalliseerus Schanno (ühes oma kompanjonidega) poeet-filosoofiks, muutudes eriti produktiivseks vabas ühiskasutuses oleva tegelaskuju, baltisaksa rahvusgrupi folkloorse *alter ego*’na. Aastakümneid arvukate ümberkirjutustena ringlevates tekstides jälgis ta baltisakslaste tüüpilist saatust: ümberasumist 1939. aastal, elu Warthegaus okupeeritud Poola territooriumil, kuhu baltisakslasi ümberasumise järel paigutati, põgenemist 1945. aasta jaanuaris-vebruaris Nõukogude vägede eest läände ja elu sõjajärgsel Saksamaal ühes kohatise emigreerumisega üle mere. Schanno oli alati kohal, nii nagu väideti ka ülal viidatud Riia linna sünnipäeva puhuses *Baltische Briefe* 1951. aasta numbris. Oluliseks vaheks varasemate Schanno-luuletustega oli saanud anonüümsus: kuigi kohati üsna kindlale algallikale omistatavad, levisid need luuletused kergelt varieeruvate ohtrate ümberkirjutustena, omandades üsna ruttu rahvalaululise iseloomu. Walter von Wistinghausen (1954: 5) rõhutas oma poolsaksa luulekogu eessõnas selliste tekstide olulisust kodumaa-sideme ja -meenutuse alalhoidjana: „Mõte tuua see raamatuke avalikkuse palge ette tulenes soovist seda hääbuvat keelekõla, mis on meie jaoks ka kodumaakõla, vähemalt mõne näite varal talletada.” Raamatu esmaväljaanne ilmus 1954. aastal kirjastuses Kluge & Ströhm, mille viimane sõjaeelne omanik Kurt Weiss (1898–1976) jätkas pärast ümberasumist Tallinnast 1939. aastal tegevust Warthegaus pealinnas Posenis (tänapäeva Poznań Poolas) ja seejärel Lääne-Saksamaal. Kordusväljaanne ilmus 1965. aastal teises baltisaksa kirjastuses, mille 1950. aastal asutas Riias sündinud Harro von Hirschheydt (1925–2017) Saksamaal uue ettevõtte ja mis tegutseb praeguseni, kuigi ainult antikvariaadina.

Schanno sündis Riias, kus tema kirjanduslik ristiisa Bernhard Semenow (1880–1924) töötas ajakirjanikuna. Semenow taaskasutas Schanno loomisel Rudolf Seuberlichi (1895a, 1895b) varasemaid tegelasi luuletustest „Eine Spuckgeschichte” („Sülitamisjutt”) ja „Kradowoi” („Kardavoi”), koondades kokku poolsaksa kardavoi Mikkel Kalningi, uulitsapoisid Schanno ja Carli ning nende vanema kolleegi Thompsoni (selle, kes oli „kõige parem sülitaja”). Uus kangelane sai nimeks Schanno von Dinakant. Seuberlich (1841–1913) oli kirjanduslike huvidega aktiivne ettevõtja ja seltskonnategelane Riias ning avaldas mitu humoristlikku poolsaksakeelset luulekogu (Seuberlich 1878a, 1878b, 1905). Tema luuletuste populaarsus küündis koguni selleni, et 1902. aastal ilmus Wilhelm Schefferti Kunstanstalt väljaandel postkaardiseeria, kus on kujutatud värvikaid tüüpe ja turunaisi Seuberlichi poolsaksakeelsetest luuletustest tuntud argifilosoofilisi elutarkusi jagamas (Schanno von Dinakant 2020). Näiteks võib tuua pitoreskse stseeni Riia turul munade värskust kontrolliva turueidega, mida ilmestab Seuberlichi luuletsitaat: „Mensch is akurat wie Ei: / Gute kann man durchsehn klar, / Aber is was schlecht dabei, / Bleibt es dunkel ganz und gar.”⁵ Mitmed Schanno von Dinakanti ehk läti keeli Žanis Daugavmalā ja sõpradega postkaardid illustreerivad ka Andris Caune (2020) raamatut Riia turu ajaloost. Seuberlichi nekroloogis tõstetakse teda esile kui rõõmsameelset meest, kellel „vaevalt oli kunagi ühtegi tõsist vaenlast” ja kelle loomingus tõusevad esile „baltische Schnurren” (‘balti naljalood’), „mille kultuurilooline ja keeleline väärtus seisab küll kõrgemal nende poeetilisest vormist, millest hoolimata aga Seuberlichi võib täie õigusega ja ainukesena lisada kahe teise balti murdeluuletaja J. J. Malmi („Põltsamaa sõprus”) ja Schultz-Bertrami seltsi” (Schilling 1913: 149).

Bernhard Semenowi esimene Schanno-lugude vihik „Schanno von Dünakant. Eine Sammlung Dünakant’scher Original-Couplets und Lokal-Vorträge. Verfaßt und in Musik gesetzt von Bernhard Semenow” ilmus 1903. aastal. Järgnes kaheksa vihku aastatel 1906–1908. Semenowi humoristlikud luuletused olid kirjutatud kupleedena ja mõeldud esitamiseks muusikalise saatega, muu hulgas Riia vasakkaldal asuv Hagensbergi (lt Ägenskalns) suvemõisa kolooniana tekkinud eeslinna suveteatris. Semenowi tekstid peegeldavad poliitilisi ja sotsiaalseid sündmusi, nagu 1905. aasta revolutsiooni kajastav kuueosaline Schanno-luule sari: „Schanno auf „Feierabend”” („Schanno „jõudeõhtul””, 1906), „Schanno als ’Roter’” („Schanno „punasena””, Semenow 1906), „Schanno in der Tinte” („Schanno pigis”, 1906), „Schanno auf der Flucht” („Schanno põgenemas”, 1906), „Schanno auf der Reichsduma” („Schanno riigiduumas”, 1906), „Schanno als Waldbruder” („Schanno metsavennana”, Semenow 1907). Osa sarjast on hiljem ilmunud ka faksiimiletrükkidena.⁶ Revolutsiooni järel vaiksematesse vetesse maandunud Schanno tegemisi käsitlevad kaks ülejäänud vihku: „Schanno als Bräutigam” („Schanno peigmehe”, 1907) ja „Schanno als Ehemann” („Schanno naisemehe”, 1908). Vihkude kaanel oleva märkuse „Frei von der

⁵ Inimene on akuraat kui muna: / headuse puhul paistab kõik selgelt läbi, / aga kui sees on miskit mäda, / on kõik pime ja tume.

⁶ Siinkirjutaja valduses olevas neljas faksiimileväljaandes puuduvad küll väljaandja ja ilmumiskoha andmed, kuid Gottsmanni ja Hörneri (2007: 1187) leksikon omistab need Harro von Hirschheydti kirjastusele.

Leber und ohne Zensur, sowie nach gehöriger Korrektur" järgi lubati lisaks sõna- ja tsensuurivabadusele ka keelelist vabadust. Kaanepilt kujutab Schannot Riias jõe kaldal või looduses pikutava napsutrallist hulkurfilosoofina.

Enesekindla ja keki hoiakuga Schanno, kübar kuklas, meenutades vendade Kaudzīte tegelast Švauksi, seisab Nikolai Seemann von Jesersky teose „Dinakantsche Geschichten in Gedichten” (1904) kaanel. Linnasekretärist maksuametnik ja humoristlik poeet Jesersky esitas selles kogus hulgaliselt luuleklassika adapteeringuid, lisades 1913. aasta täiendatud väljaandele ka nn Riia sõnaraamatu, mille pea sada lehekülge moodustavad poole raamatu mahust.

Sarnaselt Semenowi ajakajalise Schannoga peegeldas ka kahe maailmasõja vaheline Schanno poliitilisi ja sotsiaalseid muutusi ning reageeris päevasündmustele ja tendentsidele. Ajalehes Rigasche Post oli Schannol koguni oma regulaarne luuleveerg koos koomiksiga. Seal kommenteeris ta poliitikat, autode arvu kasvu (Freiheit macht den Menschen glücklich 1936), tarbimisühiskonna algmeid, kus Schanno ja Lina satuvad allahindluste perioodil ostuhullusesse ning ostavad „kõike, mida tegelikult vaja pole, kuid mis ostutuhinas rõõmu pakub” (Ausverkauf 1936). Aga Schanno pruukis suud ka välispoliitika kohta, avaldades näiteks arvamust Saksa vägede sissemarsimise peale Reini demilitariseeritud tsooni 1936. aastal ja Euroopa jõu-vahekordade kohta: „Wai, was wird hier Kraft verpufft...” (‘Ai-vai, kuidas siin jõud tühja läheb...’ Im Theater dieser Welt 1936) või kommenteerides kaklust kommunistidega Läti seimis (Lustiger Lautsprecher 1933). Schanno väisas paljusid üritusi, täites erinevate baltisaksa organisatsioonide mitteametliku krooniku rolli. 1936. aastal, kui Riia saksa sõudeklubi tähistas oma 64. aastapäeva, oli piduürituse programmis muu hulgas luuletuse „Schanno auf Olympiafahrt” („Schanno olümpiaretkel”) ettekanne, milles Schanno jagas muljeid Berliini olümpiamängudelt (Rigaer Ruder-Club 1936; Der Rigaer Ruder-Club feierte... 1936). Samal aastal külastas Schanno Riia jahtklubi jõulupidu, esitades satiirilise aastakokkuvõtte („Steiga” gewinnt 1936).

Schanno tundus ei piirdunud ainult baltisakslaste seltskonnaga: ta elas pärast ümberasumist ja Nõukogude okupatsiooni ajal edasi ka läti folklooritraditsioonis. Läti rahvaluule arhiivi digiarhiivis leidub Jānis Kučersi kogus mitmeid läti Schannoluuletusi, nt anonüümne „Žanno fon Dīnakant atvadišanās” („Schanno von Dinakanti hüvastijätt”, Žanno fon Dīnakant atvadišanās 1950), mis väljendab ümberasumise aegset lätlaste rõõmu, et Schanno lahkub nüüd Lätist ja sõidab Saksamaale: „Es ir to Žann fon Dīnakant, / Es brauc uz fāterland ar tant” (‘Ma olen Žann von Dinakant, / ma sõidan isamaale ühes tädiga’). 1950. aastal Siguldasse korraldatud rahvaluuleekspeditsiooni käigus kogutud versioon samast laulust oli palju pikem ja ajastu retoorikaga sobival kombel ka otsustavalt hukkamõistev. Selles kujutatakse Schannot mõisnike käepikendusena, keda ülemkihid vajavad ainult valimiste ajal ja kes on vaimustuses ümberasumisest Saksamaale füüreri juurde: „Tur gaid man Führer un Kultur” (‘Seal ootab mind füürer ja kultuur’). Luuletus lõpeb sõnadega: „Gestorben Schanno von Dīnakant – / Hoch lebe Schanno von Wislakant!” (‘Surnud on Schanno von Dīnakant – / elagu Schanno von Wislakant!’)⁷

⁷ Viidatakse Wisła jõe, mis moodustas Warthegau kirdepiiri.

Schanno pärast ümberasumist ja Otto Bongi poolsaksa luulekogu

Baltisaksa kollektsionäär Otto Bong avaldas 1948. aastal Lääne-Saksamaal põlve otsas tehtuna ehk hektograafil paljundatuna poolsaksa luule antoloogia „Schanno von Dinakant und sotergleichen”. Kogumikku kuulub kuni 42 luuletust. Luuletuste arv on „kuni”, sest teadmata tiraažiga väljaandest on arhiividesse ja kogudesse jõudnud erineva koosseisuga variante ja ümberkirjutusi. Siinkirjutajani on jõudnud neli erinevat. Tahtmatult tekib siin poolpatune soov tõmmata – nii nagu poolsaksa ümberluulendustes segati kõrget ja madalat – paralleele „Nibelungide laulu” käsikirjaversioonidega. Seega tohiks ehk pärast baltisaksa „jumalate hukku” koostatud kogumiku üks, Lüneburgis Carl Schirreni Seltsi arhiivis säilitatav 30-leheküljeline ja 27 teksti sisaldav eksemplar kanda tähist Schanno A (CSA AR 99 6a) ja võiks olla originaalvariant. Teine ja ühtlasi ka kolmas, Göttingeni ülikooli soome-ugri seminariraamatukogus olev eksemplar, kus ühtede kaante vahele on kopeeritud kaks käsikirja (31 lehekülge ja 27 teksti ning 44 lehekülge ja 39 teksti), saaksid tähist Schanno B ja C. Neljanda, Darmstadtis Baltisaksa Seltsi (Deutsch-Baltische Gesellschaft, 2007. aastani Deutsch-Baltische Landsmannschaft) valduses oleva, Frank Karnowsky täiendustega variandi võiks tähistada kui Schanno D (48 lehekülge ja 42 teksti). Kui „Nibelungide laulu” käsikirjaversioonide tähistamiseks on käiku läinud terve alfabeet nii suur- kui ka väiketähtedega, siis peaks süsteemse otsingu ja hea õnne peale olema ka Schanno-kogumikuga võimalik olemasolevat rida jätkata. Praeguseks on rahvaluulele omaselt ka Schanno D juba täienenud, selle 2., täiendatud käsikirjaline väljaanne (nn Schanno E) on dateeritud 2025. aasta veebruariga.⁸ Kuivõrd see jõudis käesoleva artikli autorini vahetult enne siinse artikli trükkijõudmist, tuleb alljärgnevas vaatluses leppida asjade varasema seisuga ja rõõmustada Schanno jätkuva elujõulisuse ning sellest tulenevate edasiste käsitluste üle.

Alg-Schanno koostaja Otto Bong ütleb saatesõnas järgmist:

Pretensioonitus kuues pakutakse kaasmaalastele siin väikest valikut tollest juhu-luulest, mis, ülimal määral ajakajalisena, on olnud meie ajaloo saatjaks viimasel kümnel aastal ja enamasti ilma autori nime nimetamata on suust suhu liikunud. See luule elas üle põgenemise nõelasilma, millest meie rahvusgrupp pidi läbi mahtuma, sest ta oli enamale kui ühele meist nii sügavalt mällu sööbinud, et teda oli võimalik uuesti kokku korjata ja kasutusse võtta. Seega on tegu rahvaluulega, kaasaegse rahvaluulega ja kui ka mõni tundmatutest autoritest peaks veel elavate kirjas olema, siis olgu järgnevad leheküljed tervituseks neile, sest nad on loonud midagi, mis on nii mõnegi rahvaluule sisuks: väljendada meie valdava enamuse arvamust ja meeleolu, unustamata sealjuures vundamendina meie ehtsat rahvalikku huumorit. (Schanno ABCD)

Schanno oli kujunenud kroonikuks, kelle kaudu mõtestati ümberasumist, sõda, põgenemist, hävingut ja pagulust. Baltisaksa rahvusgrupi kaotused sõja ajal ulatusid

⁸ Selles nn 2. trükkis on 56 luuletust ja kolm proosavormis teksti, mis on eri allikatest juurde otsitud, ja lisatud ka Frank Karnowsky täiendatud eessõna.

ligikaudu 10%-ni ehk 8000 inimeseni (Pistohlkors 1994: 54). Schanno kui kodumaalt, kadunud maailmast pärit tuttav ja turvaline tegelaskuju pakkus läbi huumorivõtme võimalust käsitleda kollektiivset traumat, seda välja elada. Lisaks kujunes poolsaksa luule baltisaksa sõjajärgse mälukultuuri osaks, *Heimat*⁹i ehk kodumaa mäletamisest ning meeles pidamisest läbi kirjandus- ja huumoritraditsiooni teiste mälupraktikate kõrval. Nagu kirjutas Wistinghausen (1954: 5) oma luuleraamatu eessõnas: „[P]oolsaksa žargoon hääbub – ja koos sellega hääbub tükk kultuuriajaloost. Selle väikese raamatu avaldamise mõte tulenes soovist säilitada vähemalt osa nendest hääbuvatest häälest, mis meile on ühtlasi ka kodumaa hääled.” Esimestel sõjajärgsetel kümnenditel oli baltisaksa organisatsiooniline tegevus Saksamaal, aga ka ülemeremaades, näiteks Kanadas, kuhu osa baltisakslasi välja rändas, elav ja tegus – samalaadne väliseesti või -läti kogukonna tegevusega. Asutati või taasasutati mitu baltisaksa kirjastust, anti välja uusi teoseid, sealhulgas ilukirjandust, aga mida aeg edasi, seda enam ka memuaristikat, kordustrükke ja varasemate oluliste teoste faksiimileväljandeid. Ja nii pole imestada, kui XIX sajandi teoste ja ajalookäsitluste kõrval ilmusid ka menukate poolsaksakeelsete luuletustega teoste faksiimileväljanded.

Bongi kogumiku saatesõna, mis läheb üle luulevormis pöördumiseks lugejate poole, on ühine kõigil käsikirjavariantidel. Käsikirjas Schanno A on 27 luuletust, mis on jagatud nelja peatükki. „Aus alten Tagen” („Vanad ajad”, kaksteist luuletust), „Die Umsiedlung” („Ümberasumine”, kümme luuletust), „In der „Neuen Heimat”” („Uuel kodumaal”, neli luuletust) ja viimaseks „In neuen Wegen” („Uutel teedel”, üks luuletus). Samasugune on Schanno B sisu. Schanno C hõlmab 39 teksti, ülesehitus on sama kui Schanno A ja B oma. Enim on kasvanud Schanno C vanu häid aegu puudutav osa – selles on 22 teksti. Teises, ümberasumist kajastavas osas on lisandunud üks luuletus, nõnda et seal on 11 teksti. Kolmandas osas, Warthegaus viibimist käsitlevas „In der „Neuen Heimat”” on sarnaselt variantidega A ja B neli teksti. Neljandasse osasse, mis käsitleb sõjajärgset aega, on lisandunud aga üks tekst, nõnda et C-s on neid võrreldes A ja B-ga kaks. Sisukorra järele on lisatud viited allikatele – enamasti käsikirjalised koopiad koostaja valduses või ilmunisandmed ajalehis – ja mõnel üksikul juhul ka oletatava autori nimi. Nii on kõigis neljas käsikirjas esinev luuletus „Kollomatz” (Schanno A, nr 8), mis on Goethe „Metshaldja” paroodia, esmailmunud korporatsioon Estonia luulekogus „Estonenlieder” (1890) pealkirjaga „Der Milchkerl und sein Kind” („Piimapoiss ja tema laps”) ja arvatavaks autoriks E. v. Nottbeck.⁹ Schanno A nr 21 all oleva luuletuse „Umsiedlergedicht” („Ümberasujaluuletus”) autoriks on märgitud Ilse Mattis(s)on ja kirjutamisajaks 1939.

Neljas eksemplar, Schanno D kujutab endast edasiarendust ning see on jõudnud Darmstadtis kogusse koos Frank Karnowsky (snd 1957) materjalidega. Karnowsky leidis selle oma lahkunud onu Leonhard Rambachi (snd 1924. aastal Pärnus, srn 2018) paberite hulgast ning lisas sinna 26. juuniga 2018 dateeritud omapoolse eessõna:

⁹ Oletatavasti Eduard von Nottbeck (1803–1880), kes õppis aastatel 1821–1824 Tartu ülikoolis õigusteadust ja töötas hiljem Eestimaa ülemmaakohtu juures ja kubermanguvalitsuses.

Kogumik nende „uute” luuletustega, mis on laadis, nagu Nikolai Seemann von Jesersky oma „Schanno von Dinakantil” kõnelda laskis, pärinevad ühest matriitside abil trükitud vihust aastast 1948, mille ma oma onu paberite seast leidsin ja järgnevatel lehtedel kokku panin. Illustratsioonid pärinevad sellest vihust ja on paigutatud algsetele asukohtadele.¹⁰ [...] Iga „tüki” pealkirja all on lisatud allikaandmed ja muu info. Selle raamatukesega olgu „uue Schanno” kirjanduslik pärand järeleilmale talletatud. Praegu kehtivaid õigekirjareegleid arvesse ei võeta! (Schanno D: 2)

Karnowsky variandis on 42 teksti. Kolmest tekstist üks, „Dein Bix is weck!” („Su püksid on lännu!”), on lisandunud esimesse peatükki, mille nimeks on „vanade aegade” asemel saanud „Vanad head ajad” („Aus guten alten Tagen”), ülejäänud kaks on paigutatud vastavalt kahe uue, eraldi peatüki alla. Nendeks on luuletus „Der Staat und wir” („Riik ja meie”) peatükis „Schanno im neien Daitschland” („Schanno uuel Saksamaal”) ja luuletus „Gebet einer einfachen Frau aus Riga” („Lihtsa Riia naise palve”) kogu Schanno elukaart kokku võtvas epiloogis („Epilog”).

Kõigi eksemplaride ühise avaluuletuse, vene-saksa segakeelse „In gorod Riga” („Riia linnas”) kohta on allikate loendis märgitud, et see on „Riias ületüldiselt levinud” (Schanno A: 30). Seda kinnitab ka Friedrich Redlichi (1937) uurimus, mis muu hulgas keskendub selle luuletuse eri variantidele. Luuletus algab nii:

In gorod Riga ja rodilsja, / erblickte ich das Licht der Welt. / I dolgo ja tam nocho-dilsja, / weil's mir uschasno da gefällt. / Otjez wollt mich zum kupetz machen, / ich sollt mit Hering targowatj, / doch ich dacht' an ganz andre Sachen, / na Krasnoi gorke w babki 'gratj. / Hatt ich zu Mittag einen Kringel, / war ich wesjol kak worobei. / Nun ist geworden große Schlingel / aus kleine kleine Alexei.¹¹

Edasise teksti põhjal saab tegevusaja paigutada 1812. aastasse, kuna „prantsus on maale tulnud” („Franzus ins Land gekommen”), mil peategelane arvab õigeks minna sõtta vaenlase vastu, kes Bjarezina jões osaliselt ära uppus ja kellest vaid õige sutike jõudis Pariisi tagasi („in Beresina – teils versoffen, klein Bißchen kam nun nach Paris”). Nõnda moodustab see paariku eesti rahvaluulelisele „Punapardi” ja „Kui prantsus Moskus käis” ainesele. Teksti üldisele levikule viitab selle esinemine ka ühes ligikaudselt aastatega 1894–1896 dateeritavas saksakeelses käsikirjalises köites, mis jõudis siinkirjutaja valdusesse 2005. aastal ühest Tartu antikvariaadist. See võiks olla ühe sõpruskonna omalaadne salmialbum, mis sisaldab luuletusi, mõtteteri, keerdküsimusi ja muud. Selles käsikirjas on Riia-luuletusel veel üks salm, kus nenditakse, et nüüd tuleb sõtta minna türklaste, inglaste ja prantslastega: „den Türk' zu helfen, der англичанинъ und Franzos”, kel tuleb mõelda vaid 1812. aastale ja kes „kriegen

¹⁰ Schanno A, B ja C ainsad illustratsioonid olid esi- ja tagakaanepilt, käsikirjas D on silmanähtavalt sama käega joonistatud illustratsioonid aga ka iga peatüki ees.

¹¹ 'Riia linnas sündisin, / nägin ilmavalgust. / Ja kaua seal ma asusin, / sest mulle väga meeldis seal. / Isa tahtis minust kaupmeest teha, / ma pidin heeringatega kauplema, / aga mina mõtlesin hoopis muudele asjadele, / Punase mäe turul kossi mängimisele. / Sõin lõunaks kringli, / olin rõõmus nagu varblane. / Nüüd on suur sulgi saanud / väiksest-väiksest Alekseist.'

wieder длинный носъ” (‘saavad jälle pika nina’). Erinevalt Bongi kogumikust on venekeelsed tekstikohad käsikirjas kirillitsas.

Edasised „vanade heade aegade” luuletused käsitlevad isikliku elu teemasid: näiteks saab kahes eesti-poolsaksa variandis kuulda järjekordse kniksmariiheni mamsel Liisake ja Tsimmer-Indreku keerulisest armastusloost. Sest süda otse tahab lõhkeda, kuid mamsel Liisake ei saa mitte Indrekuga abielluda, sest „pin Mamsel Liisake, / ich prech teuts mit teutse Tsunge, / er nur estnisch üksine, [---] ach, was wird tas maailm sagen, / wenn seine Wrau mina oleksin, / und mit ihm auf einem Wagen / auf Besuch ma söidaksin!” (olen mamsel Liisake, / räägin saksa keelt saksa keelega,¹² / tema ainult eesti keelt, [---] ah, mida ütleks maailm, / kui mina oleksin tema naine / ja temaga koos vankriga / külaskäigule söidaksin; „Mamsel Liisake: Tsimmer-Indrek”, Schanno ABCD). On antud ka sama loo läti-poolsaksa variant, kus Indreku asemel on Heinrich („Mihla meiting”, Schanno ABCD), ja samal teemal on vene-poolsaksa luuletus („Lubju tebja”, Schanno ABCD). Eesti variant oli levinud enne Teist maailmasõda ka eesti ringkondades ja vähemasti Tartus – nii kandis selle 2006. aastal oma Eesti-külaskäigu ajal peast ette Peeter Põllu tütar Mai.¹³ Lisaks leidub vanade heade aegade peatükis ka ümberluulendusi – näiteks juba mainitud Goethe „Metshaldjas”, „Über allen Wipfeln ist Ruh” („Rändaja öölaul”), Schilleri „Der Taucher” ja Puškini „Uppunu” („Утопленник”), aga ka Uhlandi „Kaks laulijat” (Jesersky variant). Dr. Bertramilt pärinevad näiteks Tartu tudengi eksamilugu „Hexamen” ja pitsballi kirjeldus „Werrolinnast” („Auf Pall”; Schanno ABCD). Aga leidub ka pikk lugulaul ilmasõjaaegses petroolisabas möllavatest kirgedest Tallinnas – „Mang revalsche Petroljumschlange” (Schanno ABCD).

Umsiedlung-i-tekstid algavad looga „Kadakasaksa’s Abschiedslaul” ja läti-poolsaksa lahkumislauludega Dina (‘Düüna’) äärest. Neist üks, „Abschied von Dina” („Düünaga hüvastijätt”) on annotatsiooni järgi Otto Bongil õnnestunud vaid fragmentaarselt rekonstrueerida. Õnneks leiab selle tugevalt läti keele poole kaldu ja vaid üksikute saksakeelsete sõnadega täisversiooni üldmainitud Sigulda 1950. aasta rahvaluulekspeditsiooni kogust (Žanno fon Dinakant atvadišanās 1950).

Edasised laulud kajastavad lahkumispalavikku, pakkimist, üleliigse majakraami müümist ja viitega Prantsuse kuningale Louis XV-le märgitakse: „Der gute Ludwig, Frankreichs König, / verstand von Volkswirtschaft recht wenig. / Sonst hätte von des Thrones Stufen, / er ganz gewißlich ausgerufen / „Nach uns die UTAG!””¹⁴ (‘Hea Louis, Prantsusmaa kuningas, / mõistis rahvamajandusest õige vähe. / Muidu oleks ta veel oma trooni järjelt / üsna kindlalt kuulutanud: / „Pärast meid tulgu või UTAG!”’; „Das Lied von der UTAG”, Schanno ABCD).

Edasi sõidetakse laeval Warthegausse, saadakse Saksa kodanikeks, kohtutakse bürokraatia ja paljude mundrikandjatega, magatakse õlgedel ja igatsetakse koju

¹² Viide sellele, et saksa keeles on erinevalt eesti keelest kõneldava keele (*Sprache*) ja elundi (*Zunge*) tähistamiseks kaks eri sõna.

¹³ Mai Mirjam Veemehe (1923 Tartu – 2015 Vancouver) suuline teade (15. XI 2006).

¹⁴ UTAG (Umsiedlungs-Treuhand-Aktiengesellschaft) – usaldusühing, mis tegeles ümberasujate mahajäänud vara korraldamisega. Louis XV-le omistatav ütlus „pärast meid tulgu või veeuputus” kõlab saksa keeles: „Nach uns Sintfut, Ruin und Chaos!”

tagasi. Oma olemuselt on need luulevormis reisikirjad, kus vaadeldakse kogu kollektiivile ühiselt osaks saanud katsumusi. Tuntud jõululaulu „Ihr Kinderlein, kommet!“ („Et tulge, oh lapsed“) viisil lauldav „Warthegau jõululaul“ (Schanno ABCD) on olnud laialt levinud: „Da liegen die Balten auf Heu und auf Stroh, / Herr Himmler und Greiser¹⁵ betrachten sie froh. / Die volksdeutschen Polen stehn staunend davor. / Und oben schwebt jubelnd das NSV¹⁶-Chor!“ (‘Seal hingavad baltlased heinte ja õlgede peal, / härra Himmler ja Greiser nende juures on seal. / Ka *volksdeutsche* poolakad imestades au andvad neil. / Ja NSV-koor kõik laulab „Au olgu neil!“)

Esimeste sõjajärgsete aastate keerulisi olusid ja toimunut kajastavad „Schannos Meinung“ (Schanno CD) ja Vera von Sassi anonüümsena trükitud „Schanno fährt nach Kanada“ (Schanno ABCD). Viimane esines ka variandina USA-sse välja rändamisest (vrd DSHI DBWB FBII-04, Ortrud Uksche).

Uute Schanno-tekstide autorid polnud üldjuhul teada, tekstivariandid ringlesid käsikirjaliselt. Näiteks Vera von Sassi luuletus „Schanno fährt nach Kanada“ (1946) ilmus trüki alles 1994. aastal (Kaehlbrandt 1994: 99–105). Selles kohtuvad kaks puupaljast *Flichtling*’it (‘pögenikku’) Schanno ja Willum Hamburgi jaamas, räägivad sõjakaotustest, Hitlerist ja uuest algusest Ameerikas. Lõpus unistab jutustaja elust USA-s, mis võiks olla sama ilus kui kodumaal: „Un scheen is, wie in ‘Eimat, wenn die Zireen blieht!’¹⁷ Nende luuletuste proosavormis ajaliseks paarikuks võib pidada Lothar von Kaehlbrandti (1994) toonaste ajakajaliste baltisaksa anekdootide kogu.

Ümberasumist ja sõda käsitlevate tekstide sisu ja tõlgendusvõtme on kokku võtnud Harry Schiller 1951. aastal. Ta iseloomustab sõjajärgset Schannot, kes oli

kõigi nende töökate meeste kõneisik, kelle töö tegi meie linna rikkaks; kõneisik klas-sile, keda enamasti ei märgatud ja kes ei rääkinud korralikku saksa keelt, vaid oma-pärast Düünakandi dialekti, [---] kuid kelle süda oli õiges kohas ja kelle huumori-meel säilis kõige kiuste. [---] Schanno on saatnud oma kodumaakaaslasi läbi paksu ja vedela, ta „asus ümber“, oli Warthegaus ja hiljem „Sonderführer“,¹⁸ kuid oma huumorimeelt ei lasknud ta hiljem kogu põgenemise ja hävingu traagikal endalt võtta. Ta elab veel tänasel päeval kusagil Saksamaal oma kaasmaalaste keskel ning kritiseerib [riigisakslasi]: „Zu Gottchen tun sie beten, das Flichtlinge sollen jehn, und blumens nicht zertreten, was vor ohr Fenster stehn!“¹⁹ Koos mõnede kaasmaalastega on ta koguni sõandanud ette võtta hüppe üle ookeani, kuid seal ei ole tal ikkagi seda õiget tunnet, sest oma südames on ta siiski oma vanale kodumaale truuks jäänud ja unistab kogu aeg vanast ilusast ajast Düüna ääres. (Schiller 1951)

¹⁵ Arthur Greiser (1897–1946) oli Warthegau *gauleiter* ja asehaldur aastatel 1939–1945.

¹⁶ NSV (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt) oli natsionaalsotsialistlikul Saksamaal sotsiaal-hoolekande ülesandeid täitev 17 miljoni liikmega naiste tsiviilorganisatsioon, sõja ajal ülesanne-telt (nt põgenike majutamise ja toitlustamise korraldamine) võrreldav Soome Lotta Svärdiga.

¹⁷ Ja on ilus nagu kodumaal, kui sired õitseb!

¹⁸ *Sonderführer* (sks *sonder-* ‘eri-’) oli Saksa sõjaväes Teise maailmasõja ajal üldnimetus sõjaväeli-se väljaõppeta mobiliseeritud spetsialistidele, kellel oli mingi erialane ja sõja ajal kasutatav kom-petents, baltisakslastel näiteks muu hulgas tõlgile vajalik keeleoskus.

¹⁹ Nad palvetavad jumala poole, et põgenikud peaksid ära minema, ja lilli ära ei talluks, mis akna ees kasvavad.

Kaks Karnowsky poolt tagantjärele kogumikku lisatud luuletust (Schanno D) dokumenteerivad baltisaksa rahvusgrupi refleksioone elust Saksamaa Liitvabariigis ja koduigatsustundeid aastakümneid hiljem vanuigi ja võtavad kogu teema mõtteliselt kokku. Neist esimene, „Der Staat und wir” ilmus 1957. aastal kuukirjas *Baltische Briefe* (nr 7, lk 5) reaktsioonina Arvid von Nottbecki samanimelisele artiklile ajakirja eelmises numbris, autorina on kirjas A. Scheibel Husumist. Selles viiesalmilises luuletuses võetakse kokku riigisaksa ja baltisaksa elulaadi erinevused, mis olid hingel paljudel baltisakslasel. Saksamaa oma „tuhande paragrahviga, mida kõik tahavad ka kasutada”, tundus hirmus kitsas ja ülereguleeritud kodumaa oludega võrreldes, kus vähemalt tagantjärele vaadates kehtisid ühiskonnas kirjutamata käitumisreeglid – „Käituda tuleb korralikult” ja „Nii ei tehta!” –, mille sisu kõik teadsid ja millest üldjuhul piisaski. „Tausend Paragrafens schützen / einen vor den andern – wott, / un ein jeder will sie nitzen, / drum jibt’s Zorres un Klapott. / War’n bei uns noch andre Sachen: / – zu was Pristaff und Jericht? – / „So mußst anstendlich Du machen” / und „Soetwas macht man nich!”²⁰ (Schanno D: 45)

Viimase, epiloogilise kümnesalmilise luuletuse „Gebet einer einfachen Frau aus Riga” („Lihtsa Riias pärit naise palve”) autor oli Karnowsky onu Leonhard Ram-bachi nõbu Elsy [Else Luise] Specht (1914–2005), kes selle onule 1980. aastal saatis. Kuivõrd Elsy suguvõssa abiellus ka eesti verd,²¹ sobibki see poolsaksakeelne luuletus pool-, veerand- ja täissakslaste teemat kokku võtma. Selle luuletuse minategelane elab Lääne-Saksa vanadekodus head elu: „Kriej morjens Ei’ und Haferschlein, zu jede Mittag Vitamine, un’ abens Altersmargarine, an Freitag Fisch, an Sonntag Braten, fir extrawinsch’ jibt Automaten”.²² Tütar on külas käies kaasa toonud nailon-öösärgi ja lapselaps on kirjutanud ingliskeelse kirja. Aga vanainimene tahaks olla taas Düünakandis, päevalilleseemneid vette sülitada, mandlitega kollast saia, peki-või köömnepirukaid küpsetada, naabrinaisega lobiseda, tütrele pluusi traageldada ja teda jälle *Tschabuling’*iks (‘kullakeseks’) kutsuda ning sirelipõõsast riigisaksa *Flieder’*ite asemel taas baltisaksa *Zireenen* murda. Ja rääkida nii, nagu kodus räägiti, ja kullimängus hüüda „tšurr!”, ja suvel paljajalu mööda randa joosta ning naerda „iber baltisch’ Witze” (‘balti naljade peale’). Ja kui siis kõike seda meenutades tulevad pisarad silma, siis saadab ta jumala poole ainsa palve: „Gottchen, jib, daß ich kennt treimen!” (‘Armas jumal, tee nõnna, et ma võiksin und näha!’)

²⁰ Tuhat paragrahvi kaitsevad inimesi üksteise eest – vot, ja igaüks tahab neid paragrahve kasutada, seepärast on palju tüli ja pahandust. Meil olid asjalood hoopis teisiti – milleks pristav ja kohtuskäimine? – „Tuleb käituda korralikult” ja „Niimoodi ei tehta!”

²¹ Elsy Specht oli Pärnu raehärra Justus Friedrich Spechti (1822–1907) pojapojatütar. Raehärra vend Johann David Adolph Specht (1828–1876) abiellus aga emakeelse Tartu Ülikooli rajaja Peeter Põllu emapoolse tädiga Pauline Eriksiga (1847–1876), Jüri ja Anna Eriksi tütreaga.

²² Hommikul saan muna ja vedelat kaeraputru, lõuna ajal vitamiine, õhtul vanainimeste margariini, reedeti kala, pühapäeval praadi, ekstrasoovide jaoks on müügiautomaadid.

Kokkuvõte

Algul täitis humoristlik poolsaksa luule puhtalt intellektuaalse meelelahutuse rolli. Aja jooksul arenes selle keskne kuju Schanno von Dinakant ühiskonnaelu ja päeva-sündmuse konstrueeritud poolsaksa keeles kommenteerivaks tegelaseks. Erilise rolli omandas Schanno Teise maailmasõja ajal ja järel, muutudes lõpuks omalaadseks traumade reflekteerijaks ja käsitlejaks, baltisaksa eneseidentiteedi ning kodu- ja kodumaaigatsuse kandjaks. Schanno asus koos baltisakslastega 1939. aastal ümber, katsus kohaneda Poolas, põgenes 1945. jaanuaris Nõukogude vägede eest ja otsis oma kohta DP-na²³ sõjajärgsel Saksamaal, mõtestades sündmuse ja oma senist käe-käiku ning pidades muu hulgas ookeani taha väljarändamise plaani.

Nii kujunes temast baltisakslaste kollektiivne kõnetoru, kes arutles ajaloo-sündmuste ja saatuse keerdkäikude üle ning andis neile kollektiivse hinnangu. Ja ehkki poolsaksa keel ei kujunenud – nagu Dr. Bertram (1869) ennustas – Balti provintside või Eesti ja Läti ühiskeeleks, sai selle kõnelejast Schannost lõpuks üks baltisakslaste ühise elutunnetuse väljendusi ning konkse, millega end aja taha libiseva kodumaa ja selle mälestuse külge haakida.

Artikkel on valminud projekti „Baltisaksa ellujäämiskunstid – baltisakslaste lapsepõlvkogemused ja kodumaa (taas)loomine“ (KUM-TA58) raames. Projekti on rahastatud Kultuuriministeeriumi teadus- ja arendustegevuse programmist „Eesti kultuuri teadus- ja arendusprogramm 2023–2026“.

OTTO BONGI KOGUMIKU „SCHANNO VON DINAKANT UND SOTERGLEICHEN“ (1948) EKSEMPLARID JA ASUKOHAD

Schanno A = Lüneburgis Carl Schirreni Seltsi arhiivis (30 lk, 27 teksti).

Schanno B = Göttingeni ülikooli soome-ugri seminariraamatukogus (31 lk, 27 teksti).

Schanno C = Göttingeni ülikooli soome-ugri seminariraamatukogus (44 lk, 39 teksti).

Schanno D = Darmstadtis Baltisaksa Seltsi (Deutsch-Baltische Gesellschaft) valduses (48 lk, 42 teksti).

Schanno E = autori valduses (65 lk, 56+3 teksti).

ARHIIVIALLIKAD

Carl-Schirren-Archiv (Carl Schirreni Arhiiv) Lüneburgis

CSA AR 99 6a – Otto Bong, Schanno von Dinakant und sotergleichen. 1948.

Dokumentesammlung des Herder-Institutes Marburg (Marburgi Herderi Instituudi dokumendikogu)

DSHI DBWB FBII-04 – Deutschbaltisches Wörterbuch.

²³ DP (ingl *displaced person* 'ümberasustatud isik', eesti kõnekeeles ka *dipii*) – Teise maailmasõja järel teistest riikidest Saksamaale saabunud inimesed, kellel ei olnud põgeniku staatust.

VEEBIVARAD

- BSS** = Baltisaksa-saksa-eesti-läti sõnaraamat. Toim Anne Arold, Reet Bender. Eesti Keele Instituut, 2019. <https://arhiiv.eki.ee/dict/bss>
- Žanno fon Dinakant atvadišanās 1950.** – Latviešu folkloras krātuves digitālais arhivs. 4. zinātniskā ekspedīcija Siguldā, nr 2812. <http://garamantas.lv/de/file/843943/1860-Ekspedīcija-Sigulda-02-0119>

KIRJANDUS

- Aabrams, Vahur 2007.** „Mehr nurrige Gesicht”. Vier Gedichte in estnischem Halbdeutsch aus einer karnevalesken Umbruchzeit. Magisterarbeit. Universität Tartu, Lehrstuhl für deutsche Philologie.
- Aabrams, Vahur 2023.** Texts from a carnivalesque time of change: Four poems in Estonian Half-German. – Journal of Baltic Studies, kd 54 nr 4, lk 801–819. <https://doi.org/10.1080/01629778.2023.2244481>
- Ariste, Paul 1979.** Keele kreolisatsioon. – Keel ja Kirjandus, nr 7, lk 403–406.
- Ariste, Paul 1981.** Keelekontaktid. Eesti keele kontakte teiste keeltega. (Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised 14.) Tallinn: Valgus.
- Ausverkauf! – Ein Wort das zünde! 1936.** – Rigasche Post 23. II, nr 9, lk 12.
- Balode, Ineta; Lele-Rozentāle, Dzintra; Boetticher, Manfred von; Bender, Reet 2016.** Deutsch im Baltikum. Eine annotierte Forschungsbibliographie. (Fremdsprachen in Geschichte und Gegenwart 17.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Bender, Reet 2009.** Oskar Masing ja *Baltisaksa sõnaraamat*. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2008. Annales Litterarum Societatis Esthonicae. Peatoim Marten Seppel, toim Kadi Kass, Tiit Rosenberg. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 126–162.
- Bender, Reet 2022.** Baltisaksa keelest ja kolmest kohalikust keelest. – Kultuur ja rahvas. Mälestusteos Ea Jansenile. Koost Inna Põltsam-Jürjo, Jüri Kivimäe. Tartu: Rahvusrhiiv, lk 39–67.
- Bender, Reet 2023.** „Schanno bleibt treu”: Schanno von Dinakant as the last hero of Half-German poetry. – Journal of Baltic Studies, kd 54, nr 4, lk 821–834. <https://doi.org/10.1080/01629778.2023.2237969>
- Bender, Reet 2025.** Pudemeid baltisakslaste igapäevasest kirjalikust eesti keelest XVIII–XX sajandil. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 758–777. <https://doi.org/10.54013/kk812a7>
- Bertram 1869** = Dr. Bertram, Hallerlei nurrige Sichten un soterkleichen. Erzählungen im Halbdeutschen und gebundener Rede. Ein Versuch diese Mundart dialektisch zu behandeln. Gläser: Dorpat.
- Bertram 1961** = Dr. Bertram, Hallerlei nurrige Sichten un soterkleichen. Erzählungen im Halbdeutschen und gebundener Rede von Dr. Bertram. (Baltische Kuriosa 4.) Hamburg–Rahlstedt: H. v. Hoffman-Verlag.
- Bong, Otto 1948 (toim).** Schanno von Dinakant und sotergleichen. [S. l.]: Otto Bong.
- Bruiningk, Hermann von; Busch, Nikolaus; Kurtz, Edith; Masing, Oskar; Stern, Karl von 1921a.** Aufruf zur Mitarbeit an einem deutsch-baltischen Dialekt-Wörterbuch. – Rigasche Rundschau 10. V, nr 103, lk 5.
- Bruiningk, Hermann von; Busch, Nikolaus; Kurtz, Edith; Masing, Oskar; Stern, Karl von 1921b.** Deutsch-baltisches Wörterbuch. – Mitteilungen aus dem Quickborn, kd 14, nr 4, lk 89–90.

- Caune, Andris 2020.** Rīgas tirgi pirms 100 gadiem. Pilsētas tirgi un tirdziniņi 20. gadsimta sākuma atklātnēs un fotogrāfijās. Rīga: Zinātne.
- Der Rigaer Ruder-Club feierte gestern seinen 64. Geburtstag 1936.** – Rīgasche Post 11. X, nr 47, lk 4.
- Eckardt, Guido 1904.** Wie man in Riga spricht. Eine Plauderei. 2. tr. Riga: Jonck & Poliewsky.
- Freiheit macht den Menschen glücklich 1936.** – Rīgasche Post 29. III, nr 15, lk 12.
- Gottzmann, Carola L.; Hörner, Petra 2007.** Lexikon der deutschsprachigen Literatur des Baltikums und St. Petersburgs. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. III kd. Berlin–New York: Walter de Gruyter. <https://doi.org/10.1515/9783110912135>
- Hartge, Oswald 2021.** Lapsepõlvest ühe ajastu lõpuni. Mälestused 1895–1939. Tlk, komment Reet Bender. Toim Toomas Hiio. Tartu: Tartu Linnamuuseum.
- Hoheisel, Carl 1860.** Einige Eigenthümlichkeiten der deutschen Sprache Estlands. Ein Beitrag zu einer deutschen Grammatik für die Ostsee-Provinzen. Reval: Lindfors-Erben.
- Hupel, August Wilhelm 1795.** Idiotikon der deutschen Sprache in Lief- und Ehistland. Nebst eingestreuten Winken für Liebhaber. – Neue nordische Miscellaneen, nr 11–12. Riga: Hartknoch, lk XVIII–XIX.
- Im Theater dieser Welt 1936.** – Rīgasche Post 15. III, nr 13, lk 10.
- Johansen, Paul; zur Mühlen, Heinz von 1973.** Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval. Köln–Wien: Böhlau.
- Jänes, Marin 2024.** „Wir tanzten nach Wioli, alle anderen tanzten nach Torropil.“ Die historische Mehrsprachigkeit in deutschsprachigen Anekdoten des Baltikums. – Einheit des Faches – Vielfalt der Perspektiven. Ausgewählte Beiträge zum XII. Nordisch-Baltischen Germanistentreffen in Reykjavík vom 8.–10. Juni 2022. (Nordeuropäische Arbeiten zur Literatur, Sprache und Kultur 18.) Toim Frank Thomas Grub, Ewald Reuter, Oddný G. Sverrisdóttir. Berlin: Peter Lang, lk 95–107. <https://doi.org/10.3726/b22111>
- Jänes, Marin; Saagpakk, Maris 2021.** Die drei Ortssprachen Estlands in Edzard Schapers Roman *Der Henker* und in seiner estnischen Übersetzung. – Interlitteraria, kd 26, nr 1, lk 85–104. <https://doi.org/10.12697/IL.2021.26.1.7>
- Kaehlbrandt, Lothar (toim) 1994.** Gestern sind sie zurückgekommen Baltische Pratchen und andere heitere Geschichten von Balten seit der Umsiedlung 1939. Köln: Mare Balticum.
- Kalda, Maie 2000.** Jacob Johann Malm ja makarooniline luule. – M. Kalda, Mis mees ta on? (Collegium litterarum 12.) Toim Piret Viies. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 82–149.
- Kaudsit, Reinis; Kaudsit, Matīš 1879.** Mehrneeku-laiki. Jelgava: H. Allunans.
- Keem, Hella 1987.** Karl Martin Uhhuu ja Tohuvabohu saare murrak. – Keel ja Kirjandus, nr 1, lk 21–24.
- Kiparsky, Valentin 1936.** Fremdes im Baltendeutsch. (Mémoires de la Société néophilologique de Helsinki 11.) Helsinki: Société néophilologique.
- Laur, Wolfgang 1958.** Über die deutsch-baltische Sprechweise. – Baltische Hefte, kd 4, nr 4, lk 203–207.
- Lehiste, Ilse 1965.** A poem in *Halbdeutsch* and some questions concerning substratum. – Word. Journal of the Linguistic circle of New York, kd 21, nr 1, lk 55–69. <https://doi.org/10.1080/00437956.1965.11435418>
- Lemm, Robert von 1955.** Verwalter Pirk. – Baltische Hefte, nr 11, lk 9.
- Lukas, Liina 2009.** Estnische Ortssagenmotive in deutschbaltischen Balladen. – Interlitteraria, kd 14, nr 1, lk 104–128.
- Lukas, Liina 2011.** Eesti rahvaluule baltisaksa luule inspiratsiooniallikana. – Keel ja Kirjandus, nr 8–9, lk 675–697.

- Lukas, Liina 2012.** Kohapärimuslik luule nädalalehes *Das Inland*. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2011. Annales Litterarum Societatis Esthonicae. Peatoim Heiki Valk, toim Arvo Järvet, Kadi Kass, Arne Merilai, Tiit Rosenberg, Kersti Taal, Tõnu Tannberg. Tartu: Õpetatud Eesti Selts, lk 157–172.
- Lustiger Lautsprecher. Winterschlacht 1933.** – Riga am Sonntag 26. XI, nr 361, lk 3.
- Malm, Jacob Johann 1961.** Die Oberpahlische Freundschaft. Deutsch-estnisches Gedicht von J. J. Malm. (Baltische Kuriosa 3.) Hamburg–Rahlstedt: H. v. Hoffmann-Verlag.
- Masing, Oskar 1923.** Baltisches Deutsch. – Zeitschrift für Deutschkunde, kd 37, nr 2, lk 83–89.
- Masing, Oskar 1934.** Volkslieder aus neuerer Zeit. (Volkskundliche Texte 3.) Leipzig: Eichblatt.
- Masing, Oskar 1937.** Volkslieder der baltischen Deutschen im 19. Jahrhundert. – Jahrbuch der Volkskundlichen Forschungsstelle. I kd. (Veröffentlichungen der volkskundlichen Forschungsstelle am Herderinstitut zu Riga 6.) Riga: Ernst Plates, lk 67–110.
- Mitzka, Walther 1923.** Studien zum baltischen Deutsch. (Deutsche Dialektgeographie 17.) Marburg: Elwert.
- Pistohlkors, Gert von (toim) 1994.** Deutsche Geschichte im Osten Europas. Baltische Länder. Berlin: Siedler.
- Plath, Ulrike 2011.** Emad, ammed ja korsetid. Balti naised biidermeieri ajal. – Balti biidermeier. Panoraame ja lähivaatlusi. (Eesti Kunstimuuseumi toimetised 1 (6).) Toim Anu Allikvee, Tiina-Mall Kreem. Tallinn: Eesti Kunstimuuseum, lk 153–168.
- Redlich, Friedrich A. 1937.** Gemischsprachige Dichtung im Baltikum. – Jahrbuch der volkskundlichen Forschungsstelle. I kd. (Veröffentlichungen der volkskundlichen Forschungsstelle am Herderinstitut zu Riga 6.) Riga: Ernst Plates, lk 111–143.
- Rigaer Ruder-Club, gegr. 1872, 64. Stiftungs-Kommers. 1936.** – Rigasche Rundschau 10. VII, nr 232, lk 3.
- Schanno von Dinakant 2020** = Жанно фон Динакант. – Известные рижане и гости Риги. Небольшие истории об известных жителях Риги, 14. VI.
<https://rigenser.wordpress.com/2020/06/14/жанно-фон-динакант/>
- Schiller, Harry 1951.** Schanno bleibt frei. – Baltische Briefe. Das Heimatblatt der Deutschbalten, nr 7, lk 5.
- Schilling, Otto von 1913.** Zum Andenken Rudolf Seuberlichs. – Baltische Monatschrift, kd 55, nr 2, lk 149–151.
- Schlau, Wilfried 2000.** Eine Einführung in die Wanderungsgeschichte der baltischen Deutschen. – Sozialgeschichte der baltischen Deutschen. (Bibliothek Wissenschaft und Politik 61.) Koost W. Schlau. Köln: Wissenschaft und Politik, lk 11–30.
- Schroeder, Hans von 1943.** Pratchen. Edeldreiste Geschichten aus Baltischen Landen. Posen: Verlag E. Bruhns.
- Seemann von Jesersky, Nikolai 1904.** Dinakantsche Geschichten in Gedichten, aufgemacht von Schanno von Dinakant. Riga.
- Seemann von Jesersky, Nikolai 1913.** Dinakantsche Geschichten in Gedichten. II. vermehrte Auflage und Rigasches Wörterbuch. Riga: Wülfig.
- Semenow, Bernhard 1903.** Schanno von Dünakant. Eine Sammlung Dünakant'scher Original-Kouplets und Lokal-Vorträge. Riga: Hempel u. Co.
- Semenow, Bernhard 1906.** Schanno als „Roter“. 6 abermals sehr dolle – doch garnicht schauervolle Streikerlebnisse d.. Schanno v. Dinakant. Riga.
- Semenow, Bernhard 1907.** Schanno als Waldbruder. 6 stramme, haarge, dolle, knifflische gruselige Abenteuer des Schanno von Dinakant. Riga: Goeschel.

- Seuberlich, Rudolph 1878a.** Meine Muse. I. Theil. Lieder und Gedichte. Riga: Kymmell.
- Seuberlich, Rudolph 1878b.** Meine Muse. II. Theil. Baltische Schnurren. Riga: Kymmell.
- Seuberlich, Rudolf 1895a.** Eine Spuckgeschichte. – Das Baltische Dichterbuch. Eine Auswahl deutscher Dichtungen aus den Baltischen Provinzen Russlands mit einer litterarhistorischen Einleitung und biographisch-kritischen Studien. 2. tr. Toim Jeannot Emil Freiherr von Grothhuss. Reval: Franz Kluge, lk 319–320.
- Seuberlich, Rudolf 1895b.** Der Kradowoi. – Das Baltische Dichterbuch. Eine Auswahl deutscher Dichtungen aus den Baltischen Provinzen Russlands mit einer litterarhistorischen Einleitung und biographisch-kritischen Studien. 2. tr. Toim Jeannot Emil Freiherr von Grothhuss. Reval: Franz Kluge, lk 322–326.
- Seuberlich, Rudolf 1905.** Estnische Schnurren und andere schnurrige Sachen in Vers und Prosa. Riga: Kymmell.
- Stackelberg, Eduard von 2017.** Ühe baltlase võitlustee. Püüdlused, võidud ja kaotused. Tlk Reet Bender. Tallinn: Hea Lugu.
- Stammlier, Wolfgang 1922.** Das „Halbdeutsch“ der Esten. – Zeitschrift für Deutsche Mundarten, kd 17, nr 3–4, lk 160–172.
- Stegmann von Pritzwald, Kurt 1952.** Das baltische Deutsch als Standessprache. – Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa, kd 1, nr 3, lk 407–422.
- „Steiga“ gewinnt das Blaue Band von Riga. Weihnachtsfeier im Rigaer Yacht-Club 1936.** – Rigasche Rundschau 21. XII, nr 294, lk 9.
- Taube, Otto von 1944.** Im alten Estland. Kindheitserinnerungen. Stuttgart: Köhler.
- Undusk, Jaan 1992.** Saksa-eesti kirjandussuhete tüpoloogia. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 583–594; nr 11, lk 645–656; nr 12, lk 709–725.
- Usthal, Arthur 1903.** Goethe, Bürger, Uhland und ander' in halbdeutsche lustige Zungen von Arthur Usthal. Mattiesen: Jurjew (Dorpat).
- Vilde, Eduard 1913.** Pisuhänd. Kolme vaatusega löbumäng. Tallinn: Maa.
- Weiss, Andreas von 1954.** Mehrsprachigkeit als Aufgabe in Osteuropa. – Zeitschrift für Ostforschung. Länder und Völker im östlichen Mitteleuropa, kd 3, nr 2, lk 188–201.
- Weiss, Andreas von 1959.** Hauptprobleme der Zweisprachigkeit. Eine Untersuchung auf Grund deutsch/estnischen Materials. Heidelberg: Winter.
- Wistinghausen, Walter von 1954.** Verwalter Pirk. Sein Hausboesie. Gereimtes Allerlei in estländischem Halbdeutsch. Hannover: Kluge & Ströhm.

Reet Bender (sünd 1974), PhD, Tartu Ülikooli germanistika professor, baltisaksa uuringute keskuse juhataja (Lossi 3, 51003 Tartu), reet.bender@ut.ee

Half-German poetry as Baltic German folklore: The adventures of Schanno von Dinakant and his friends

Keywords: Baltic German literature, Half-German poetry (*Halbdeutsch*), Schanno von Dinakant, Baltic German folklore, cultural memory and identity

This article examines Baltic German Half-German poetry (*Halbdeutsch*) from a cultural-historical perspective, focusing on its final phase during and after the Second World War and on its most enduring literary figure, Schanno von Dinakant. Originating in the nineteenth century as a humorous mixed-language genre that imitated the speech of social groups situated between German and Estonian resp. Latvian linguistic worlds, Half-German poetry gradually acquired folkloric features. The article argues that, in its late phase, it came to function as a form of Baltic German folklore, expressing collective memory, identity, and attachment to the lost homeland.

Cultivated by Baltic German authors such as Jacob Johann Malm, Dr. Bertram, Arthur Usthal, and Rudolf Seuberlich, Half-German poetry transformed mixed-language speech into a literary medium characterized by parody, linguistic play, and carnival-like inversions of social hierarchies. A distinctive feature of Half-German poetry was the adaptation of canonical German texts by Goethe, Schiller, Uhland, and others into a local Baltic setting.

The article then traces the development of Schanno von Dinakant, the best-known character of Half-German poetry. Created around 1900 by Baltic German humorists, particularly Bernhard Semenow, Schanno evolved from a comic observer of local life in Riga into a popular literary persona commenting on politics, social change, and everyday affairs. During the interwar period he assumed the role of a witty folk commentator whose seemingly naïve voice enabled sharp observations on contemporary society.

A decisive transformation occurred after the Baltic Germans' resettlement in 1939 and the upheavals of the Second World War. In poems circulating anonymously among displaced Baltic Germans, Schanno became a collective spokesman accompanying his community through resettlement, wartime experiences, flight, and post-war life in Germany and overseas. These texts served as vehicles for processing collective trauma and preserving memories of the Baltic homeland, while their anonymous transmission and continual reshaping gave them distinctly folkloric characteristics.

Special attention is paid to the little-known 1948 anthology *Schanno von Dinakant und sotergleichen*, compiled by Otto Bong in post-war West Germany. Gathering poems that had previously circulated orally and in manuscript form, the collection documents experiences of displacement, loss, adaptation, and nostalgia.

Reet Bender (b. 1974), PhD, University of Tartu, Professor of German Studies, Head of the Centre for Baltic German Studies (Lossi 3, 51003 Tartu), reet.bender@ut.ee